

Яремчук В.П.

Проблема ремісничого виробництва українських міст у науковому доробку Я.П.Кіся

Визначний український історик післявоєнного часу Я.П.Кісь (1918-1986) залишив помітний слід в українській історіографії передусім як дослідник урбаністичної проблематики і питання зародження капіталізму в Східній Галичині, один з провідних фахівців України в галузі спеціальних історичних дисциплін. Уперше у вітчизняній історичній науці вчений, спираючись на вірогідну і репрезентативну джерельну базу, відтворив на сторінках своїх студій, у першу чергу монографії "Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.)" (1968) (12), історію господарства і суспільних відносин в одному з найбільших українських міст - Львові з часу його виникнення аж до формування в ньому буржуазного економічного ладу. В центрі уваги Я.П.Кіся-урбаніста знаходились питання розвитку ремісничого виробництва, які він вивчав на матеріалах м.Львова. Аналізу доробку історика з цієї проблеми присвячена наша розвідка.

Цей ракурс наукової творчості Я.П.Кіся викликав певний інтерес у дослідників, серед яких варто згадати О.Компан (13), Я.Ісаєвича (3), М.Горна (22), Р.Щигела (23), Ю.Гроссмана та В.Інкіна (6), В.Ващенко (2), В.Тхора (16), Г.Швидько (17;18). Для їхніх рецензій та історіографічних праць притаманний здебільшого поверхнево-оціночний, а не аналітичний підхід до аналізованого питання.

Українська дослідниця, спеціаліст з історіографії соціально-економічного розвитку середньовічних міст України Г.Швидько в одній із своїх студій писала: "Найбільш широке коло питань про розвиток цехового ремесла охоплює монографія Я.П.Кіся "Промисловість Львова у період феодалізму..." Взявши для вивчення один із найбільших економічних центрів України, Я.П.Кісь на великому фактичному матеріалі вивчив цехове ремесло з моменту появи цехів до зародження капіталістичного виробництва. "Можна сказати, що це єдина праця, у котрій цехи показані не в статиці, а в

динаміці їхнього розвитку" (18,с.34-35). Така схвальна характеристика відомого історика влучно передає основні здобутки Я.П.Кіся у справі вивчення цехового ремесла: широта охоплених проблем, значний пласт залученого до наукового обігу фактичного матеріалу, показ поступової еволюції цехів від зародження цехової організації до її розкладу.

Об'єктом дослідження істориком обрані такі питання, як функції цехів, їх структура і внутрішня ієрархія, етапи розвитку цехового ремесла у Львові, історія розвитку конкретних цехових ремесел.

Крім типових напрямків діяльності ремісничих цехів (контроль над виробничим процесом і збутом продукції, над поведінкою і моральним кліматом, добродійна діяльність, несення військової служби), Я.П.Кісь розглядає й такі маловідомі і недостатньо вивчені функції цехів, як їх участь у політичному житті міста, нагляд над цехами міст Руського, Волинського і Подільського воєводств. Професор з'ясував, що право нагляду надавалось польськими королями багатьом львівським цехам і робило до певної міри залежними від них цехи інших міст навіть у таких питаннях, як переведення учнів у підмайстри і надання статусу майстра, перевірка якості виробів та продаж готових товарів (11,с.90).

Вичерпно описана Я.П.Кісем внутрішня побудова львівських ремісничих цехів. Він докладно аналізує їх соціальну і виробничу організацію, з'ясовує шаблі просування ремісників по драбині цехової ієрархії, акцентуючи увагу на тих численних бар'єрах, які потрібно було долати учневі і підмайстру, утверджуючись у званні майстра (11,с.75-88). Між тим, професор наголошує на тому, що хоча у Львові доступ до цехів мав багато перешкод та труднощів, однак не був чимось неможливим, як у багатьох містах Західної Європи (11,с.74). Порівняно легкий доступ у цехи міст Белзького воєводства констатує і М.Горн, а Р.Щигел вважає це характерною особливістю цехів цілої Червоної Русі (23.с.140). Така риса цехової організації, як стверджує Г.Швидько, була притаманна цехам українських міст взагалі (17,с.13).

Я.П.Кісь є одним з небагатьох українських істориків, що досліджували організації

підмайстрів. Дореволюційні вчені С.Подолінський і М.Владимирський-Буданов визначали, що організації підмайстрів, або господи, були адміністративними одиницями, метою яких було підтримання дисципліни і порядку серед підмайстрів (18,с.37). З цього приводу Я.П.Кісь зауважує, що організації підмайстрів були закономірним результатом тих соціальних протиріч, які зростали між майстрами і підмайстрами (II,с.81). Він також вважає, що такі організації "виникали найчастіше з ініціативи підмайстрів і були покликані захищати їхні інтереси в цеху, допомагати підмайстрам у боротьбі проти експлуатації та зловживань майстрів", проте вони "як свідчить практика, були вигідні і майстрам" (11,с.81-82). Продовжуючи свою думку, професор пише: "Завданням таких братств було дисциплінувати підмайстрів, виховувати їх в дусі покори" (11, с.81-82). Близька до такої оцінка господ утвердилася у вітчизняній історіографії в 70-90-х рр. XX ст. (1,с.22; 18,с.37). В.Балушок, наприклад, відзначає, що для господ була характерна самостійність з одного боку і контроль цехів - з іншого (1, с.22). Припускаємо, що на формування такої концепції мали вплив і погляди Я.П.Кіся, котрий одним з перших у вітчизняній історичній науці вказав на подвійну мету і призначення організацій підмайстрів.

Обґрунтованим виглядає поділ Я.П.Кісем підмайстрів Львова на три групи: 1) підмайстри, які були в мандрівках і приходили до Львова з різних міст. Це, як вважає історик, "була найбільш нестала група"; 2) підмайстри, які після мандрівки працювали певний час для набуття відповідної майстерності; 3) підмайстри, які через різні перешкоди не могли стати майстрами і тривалий час, а часто (у XVII-XVIII ст.) і на все життя, залишалися підмайстрами (11, с.80). Такий поділ, на нашу думку, можна було б застосовувати і до підмайстрів інших українських міст. Мета цехової регламентації, на думку історика, полягала в двох моментах: 1) уникнути небажаної конкуренції і зберегти монопольне становище цеху в умовах вузькості ринку; 2) сприяти досконалому освоєнню виробничої техніки ремісниками (10,с.18;11,с.64-65). На наш погляд, важливою характеристикою цехової

регламентації, не відзначеною вченим, була її спрямованість на підтримання рівності між цеховими майстрами і плекання корпоративної солідарності. Цехову регламентацію Я.П.Кісь вважав природнім і закономірним, а не випадковим, штучним явищем. З цього приводу він пише: "Кількісна і якісна регламентація виробництва товарів і купівлі сировини виникла ще на ґрунті натурального господарства, була тісно пов'язана економічно-виробничими відносинами, вузькістю і обмеженістю ринку" (11, с.65). Яка роль цехової регламентації в розвитку ремесла? За Я.П.Кісем, вона була двоюкою. У ранній період історії львівських цехів регламентація сприяла розвитку продуктивних сил, виробництву якісної продукції (10, с.18). Але "на певних етапах" (правда, професор не зазначає точно, на яких) "цехові статuti та регламентації... гальмували розвиток виробничої техніки, обмежували і сковували ініціативу, не допускали вільної конкуренції" (11,с.64). Така оцінка цехової регламентації є загальноприйнятою в історіографії і щодо цехів західноєвропейських міст, і щодо цехів міст слов'янських країн.

Досліджуючи зв'язок ремісничих цехів із ринком, Я.П.Кісь наводить багато цікавих фактів, що свідчать про товарний характер цехового ремесла і високий попит на львівські ремісничі вироби в Польщі і за її межами. Приблизним часом, коли цехове ремесло стає товарним, як твердять Я.П.Кісь і М.Горн у "Нарисах історії Львова", було XVI ст. (5,с.35). Натомість у своїй монографії Я.П.Кісь пише, що "свої вироби львівські ремісники вже від найдавніших часів готували не лише на замовлення, а й для ринку" (11,с.64).

Історично належить своєрідна класифікація львівських ремісників за їх відношенням до ринку, яких він поділяє на такі групи: 1) група, що працювала виключно для задоволення потреб міста; 2) ремісники, котрі вивозили свої товари за кордон; 3) група ремісників (яка, як вважає Я.П.Кісь, була найчисельнішою), що продавали свої товари у Львові, а також в інших містах українських, польських та литовських земель (11, С.66-67).

Торкається професор питання розкладу львівського цехового ремесла. Початок цього

процесу Я.П.Кісь відносить до XVI ст. Його ознаками він називає "намагання дрібних виробників вийти за рамки цехових регламентацій, які обмежували їх виробничу діяльність, звільнитися від сплати різних цехових поборів і податків" (11,с.71). Вчений також звертає увагу на обставини, що прискорили розклад цехової організації ремесла: "Розклад цехового ремесла, починаючи з кінця XVIII ст., прискорювався впливом тих соціально-економічних відносин, що панували в Австрії, а також появою різних правових норм, державних постанов та патентів" (11, с.69).

Багато місця в монографії Я.П.Кіся займає аналіз змісту урядових законодавчих актів щодо ремісничих цехів (11, с.59-61,68-69).

Зупиняючись далі на проблемі розкладу цехового ремесла, Я.П.Кісь називає такі його прояви, як те, що у XVIII ст. цехові регламентації і обмеження поступово втрачають силу, відбувається пролетаризація підмайстрів, майнове розширення ремісників (11,с.68-171). Це питання стало об'єктом спеціальних досліджень Г.Яценко, яка серед головних ознак занепаду цехової організації вказує на загострення конкуренції між майстрами одного й того ж цеху, проведення політики втягування партачів до цеху через систему "квартильного" (20,с.76). Як вважає Я.П.Кісь, розклад цехового ремесла у Львові не супроводжувався інтенсивним формуванням на його основі капіталістичного виробництва. Він пише, що "цей процес... відбувався дуже повільно" (11, с.172). Йому здавали "економічна незміцненість виробників, відсутність вільного капіталу" (11, с.172). Тому "серед загального розорення і зубожіння лише небагатьом майстрам вдавалось перетворитись у власників розширених майстерень, організаторів виробництва" (11,с.171).

Крім аналізу загальних аспектів розвитку цехового ремесла, Я.П.Кісь розкриває і конкретну історію всіх львівських ремесел. У своїй монографії дослідник докладно описує розвиток таких ремесел, даючи їх власну класифікацію: 1) одягові (кравці, шевці, кушніри, рукавичники, шапкарі, позументники, ткачі); 2) будівельні (мулярі, каменярі, теслі, гончарі); 3) ремесла металевих виробів (слюсарі, ковалі,

ливарники, котлярі, бляхарі, годинникарі, мечники, ножівники, голкарі); 4) шкіряні (чинбарі, римарі, сідлярі, калитники, мішечники); 5) харчові (пекарі, різники, медовари, пивовари, солодовники); 6) ремесла дерев'яних виробів (бондарі, токарі, столярі); 7) ремесла художніх виробів (золотарі, малярі, художники); 8) побутові (миловари, аптекарі, хірурги, цирульники, гребінники, ситарі, мотузники, візники, палітурники) (11,с.94-155). Згадує професор і про інші ремісничі професії, ремісники яких були нечисленними (11,с.155).

Важливе значення для з'ясування тенденцій розвитку львівських ремесел має обрахунок Я.П.Кісем цехів, цехових ремісників та кількості ремісничих спеціальностей у різні періоди. Оперування значним джерельним матеріалом дозволило Я.П.Кісю визначити зміну співвідношення різних галузей ремесла протягом кінця XVI-середини XIX ст. У своїй монографії вчений наводить дві таблиці, у яких відображена динаміка чисельності цехових майстрів різних спеціальностей з 1572 до 1850 року і відсоткове співвідношення ремесел у 1612 р. і в 1841 р. (11,с.59,63). Називає історик також причини піднесення певних ремесел та занепаду інших (11,с.56-57,62-63).

У цілому можна твердити, що Я.П.Кісь - один з найавторитетніших дослідників цехового ремесла в українських містах. На користь цієї тези маємо два істотних аргументи: 1) історик збагатив історичну науку цінним фактичним матеріалом, відтвореним на підставі джерел, багато з яких вперше введено до наукового обігу; 2) оперуючи великою кількістю фактичних даних, Я.П.Кісь підтвердив традиційні, а в деяких питаннях історії цехового ремесла, таких як зв'язок цехів із ринком, організації підмайстрів, висунув нові теоретичні положення. Натомість ряд важливих аспектів розвитку цехового ремесла в українських містах не був достатньо висвітлений в працях Я.П.Кіся та інших істориків-урбаністів. До таких зараховуємо: 1) причини виникнення цехового ремесла в українських містах, співвідношення штучності і закономірності цехової організації в них; 2) схожі і відмінні, специфічні риси в цехах українських міст порівняно з їх європейськими

"родичами". У працях істориків, як правило, констатується схожість українських цехів до європейських і говориться про деяку специфіку, однак, більш ґрунтовно елементи подібного і особливого не розкриваються. Перші кроки в цьому напрямку зроблені Г.Швидько і П.Сасом (17;15,с.95-98); 3) зв'язок між цеховим ремеслом і капіталістичними формами виробництва. У більшості спеціальних історичних студій відсутність або наявність такого зв'язку також лише констатується, але не аналізується. Винятком тут є стаття В.Голобуцького (4); 4) діяльність цехів, не пов'язана з виробництвом, - участь цехів в обороні міста, цехові традиції, звичаї, обряди, ментальність середньовічних ремісників. І сьогодні ці питання обходяться чи тільки побіжно торкаються дослідниками, які здебільшого зосереджуються на головній, виробничій функції цехів. Багато в чому заповнює прогалини в цьому напрямку новаторська розвідка В.Балушка "Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників" (1993) (1).

Проблема розвитку позацехового ремесла в Україні належить до найбільш складних і слабовивчених, незважаючи на аналіз окремих його аспектів у низці спеціальних студій. Цілий ряд питань не знаходять однозначної відповіді в роботах урбаністів, як от причини появи позацехового ремесла та його особливості в українських містах, роль партачів в економічному розвитку міст, у генезисі капіталістичного виробництва.

Розглядаючи позацехове ремесло у Львові, Я.П.Кісь відстоював тезу, що його час і причини виникнення в цьому українському місті були іншими, ніж у Західній Європі. Так, він пише: "Позацехове ремесло в містах Західної Європи виникло на певному ступені розкладу цехового ремесла у XIV-XVI ст. У Львові ж воно було вже у період зародження і розквіту цехового ремесла" (11,с.70). Чому так сталося? Вчений називає такі три причини: 1) національно-релігійні перешкоди при вступі в цех для ремісників-некатоликів. Цю причину він вважає "історично першою"; 2) втручання шляхти у політичне та економічне життя міста, насадження позацехових ремесел та підтрим-

ка позацехових ремісників; 3) розклад цехового ремесла, що почався в XVI ст. (11,с.70-71). В цьому контексті не можемо не погодитись з думкою Г.Швидько, висловленою нею з приводу поглядів Я.П.Кіся на причини появи партачів: "Перші дві причини існування партачів переконливі, однак твердження про розклад цехового ремесла в XVI ст. як про один з факторів зростання кількості партачів є спірним, оскільки в цей період цехи на Україні переживають ще період свого розквіту" (18,с.40). Додамо до цього, що серед інших чинників появи партачів в українських містах П.Михайлина і Г.Яценко називають неможливість з боку цехів забезпечити зростаючий попит на міські ремісничі вироби з розвитком товарно-грошових відносин (14,с.21) і цехові обмеження на кількість майстрів у кожному цеху, зафіксовані в цехових статутах, в силу яких цехи не могли охопити всіх, хто брав участь у виробництві (19,с.55).

Найбільші розбіжності в історіографії викликає питання про роль позацехових ремісників у господарській еволюції середньовічного міста, у занепаді цехового ремесла і формуванні капіталістичного виробництва. Прихильником прогресивної ролі партача виступає В.Інкін. У монографії "Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст." (1959) він зазначає: "Конкуренція позацехового ремесла відіграла вирішальну роль у занепаді львівських цехів. Сприяючи руйнуванню цехової регламентації, що ставала гальмом економічного прогресу, а також розкладові цехового ладу, партач відіграв позитивну роль. Сам обплутаний феодалською залежністю, він по відношенню до цехів виступав носієм прогресивних тенденцій. Його діяльність розширяла сферу виробництва" (8,с.23). Ю.Гроссман також в одній із своїх статей пише: "Конкуренція партачів - головна причина занепаду львівських цехів", а в середовищі партачів "просте товарне виробництво не було так міцно закуте в цехові рамки і тому створювало кращі умови для... зародження капіталістичних тенденцій" (7,с.155,158). Таким чином, засадничими постулатами вищезгаданих істориків є наступні: 1) партач був носієм нових, прогресивних тенденцій, оскільки не

підлягав цеховим регламентаціям і був вільним виробником; 2) господарська діяльність партачів була прогресивним явищем, поскільки вони створювали конкуренцію цеховому ремеслу, яке гальмувало економічний розвиток. Схожу, але дещо компроміснішу позицію займає Г.Яценко. На її думку, перевага партачів над цеховими ремісниками полягала в тому, що "вони не були зв'язані цеховою регламентацією і могли вільно вести своє виробництво" (19, с.51). Далі Г.Яценко пише, що "нецехове ремесло сприяло підризу і розкладу цехів і зародженню капіталістичних відносин" (19, с.51). Але вже в статті "Юридики міста Львова в XVIII столітті" (1958) дослідниця твердить: "Вважати, що в особі партача втілювалося вільне виробництво, не можна. Партач був у феодальній залежності від власника юридика, переслідувався міським управлінням та мерією, конкурентна здатність цехових і нецехових ремісників була майже однаковою... Природа цехового і нецехового ремесла була єдиною - феодальною... Майбутнього не мало ні цехове, ні нецехове ремесло" (21, с.94-95). Тут вже помітна більш стримана оцінка позацехового ремесла і заперечення тези про вільний його характер.

Протилежні в цьому питанні до В.Інкіна та Ю.Гроссмана погляди відстоюють Я.Ісаєвич (9, с.34-35) та Я.П.Кісь. Останній основним недоліком досліджень Г.Яценко та В.Інкіна вважає те, що ці автори, обмежуючись досить вузькими рамками, не порівнюють явищ економічного життя Львова XVIII ст. з економічними явищами минулих століть, а звідси й їхнє перебільшення ролі позацехового ремесла (11, с.8). Я.П.Кісь заперечує всі ті постулати, які покладені в основу оцінки партачів як прогресивної сили: "Позацехові ремесла у Львові не відіграли значної ролі у розвитку продуктивних сил та виробничої техніки, у боротьбі з цеховими регламентаціями, в утворенні капіталістичного виробництва" (11, с.73). Для обґрунтування своїх поглядів Я.П.Кісь наводить достатні аргументи. Так, думку про значний вплив партачів на занепад цехів у XVIII ст. вчений спростовує наведенням факту, що у Львові позацехових ремісників у XVIII ст. було не більше, ніж наприкінці XVI і на початку XVII ст., а початок XVII ст. був

часом розквіту цехових ремесел у місті (11, с.8-9, 54). Положення про те, що партачі були носіями прогресивних тенденцій і уособлювали вільне просте товарне виробництво Я.П.Кісь заперечує не менш аргументовано: "Позацехове ремесло виникало в умовах зміцнення феодально-кріпосних виробничих відносин Польщі, а їх "нефеодальна природа" теж була скута феодальними обмеженнями. Виробничу діяльність цехового ремісника регламентували привілеї та традиції, а для партачів на юридиках "статутом" була воля феодала. З другого боку, позацехове ремесло в сприятливих умовах могло привести до розвитку розширеного виробництва, але у Львові позацехове ремесло здебільшого було дрібним, злиденим. Воно не дало місту у XIX ж о д н о г о (виділено нами - В.Я.) організатора капіталістичного виробництва, не здійснило якихось виробничо-технічних нововведень. Позацехові ремісники мало втягувалися у торгово-грошові відносини. Цьому не сприяли існуючі виробничі відносини, низький економічний розвиток країни, слабо розвинений ринок, відсутність необхідного капіталу при достатку найманої робочої сили" (11, с.74).

Погоджуючись з міркуваннями Я.П.Кіся, додамо до них ще деякі власні. Відносно більшості партачів проводилась політика покровительства з боку власників юридик, міських фільварків, старост. Отож, і позацехові ремісники в їх справжньому, реальному вигляді, а не в ідеальній моделі, і цехові в значній мірі "жилились" протекціонізмом, і в цьому відношенні також навряд чи можна вважати перших носіями більш прогресивних тенденцій і надавати їм перевагу в порівнянні з другими. Далі теоретично можна припустити, що партачі поступались цеховим ремісникам у майстерності, адже в цеху процес опанування ремісничої професії був важким і тривалим, проходив під керівництвом досвідчених майстрів і включав низку етапів, подолати які можна було лише наполегливістю і вмінням. Партачі ж, як правило, були сільськими ремісниками-самоуками або ж недоученими підмайстрами чи учнями, що не мали системної професійної освіти. На користь нашого здогаду свідчить перехід у сучасну українську лексику слова "партач", що вживається як си-

нонім поганого, некваліфікованого робітника. Я.П.Кісь також пише, що серед позацехових ремісників багато мали невисоку кваліфікацію (11,с.73). Крім розгляду причин виникнення і значення позацехового ремесла у виробничому житті Львова, професор встановлює чисельність і питому вагу партачів серед усіх ремісників міста (11,с.59,68-73).

Таким чином, Я.П.Кісь вніс ясність в розуміння головних аспектів розвитку позацехового ремесла у Львові. Однак, потрібно сказати, що аналіз його розвитку в інших містах України, окрім позацехового ремесла м.Дрогобича, яке вивчав Я.Ісаєвич, не проводився (9). Тому справедливими є слова Г.Швидько про те, що "не дивлячись на існування праць про ремісниче виробництво, що включають в себе питання про позацехове ремесло, повністю не вивчені ні причини появи, ні природа походження позацехового ремесла, ні співвідношення кількості цехових і позацехових ремісників, ні його роль в розкладі цехового ладу і зародженні капіталістичного виробництва" (18,с.41-42). Додамо до цього, що співвідношення позацехових і цехових ремісників встановлено тільки для середньовічного Львова, де чисельність партачів становила близько 40% загальної чисельності ремісників (5,с.40). Цікавим і перспективним нам уявляється вивчення фахового рівня партачів і порівняння його з рівнем цеховиків.

Глибоко досліджуючи розвиток ремесел Львова, Я.П.Кісь спеціально займався вивченням господарського життя вірменської колонії. Цій темі присвячена його стаття "Участь вірмен в розвитку ремесла м.Львова в XV-XVIII ст." (1965) [12]. В ній вчений відзначає велике значення вірмен в економіці міста (12,с.137). За спостереженнями автора, ремісничим виробництвом у Львові займалися 30-40% вірмен (12,с. 137). Я.П.Кісь перераховує ремесла, в яких вірменські майстри досягли найбільшої досконалості. Як вважає історик, вірменські сап'яники були зачинателями цього ремесла на території Польщі (12,с.138). Попри невеликі розміри, стаття розкриває важливу сторінку економічної історії однієї з найбільших національних меншин в українському місті.

Здійснений нами аналіз внеску Я.П.Кіся у вивчення розвитку ремісничого виробництва в м.Львові дає підстави вважати його одним з найвидатніших вітчизняних дослідників проблеми, винесеної в заголовок статті.

Література:

- 1.Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. - К.,1993.-118с.
- 2.Вашенко В.П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма: Учебное пособие. - Одесса,1982.- 126 с.
3. В.Б. [рец. на кн.:] Кісь Я.П.Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.).- Львів,1968.- 224 с./ Архіви України.- 1969.- № 2.- С.83-84.
- 4.Голобуцький В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI- першій половині XVII ст. на Україні// Вісник АН УРСР.-1958.- № 8.- С.34-42.
5. Горн М., Кісь Я. Ремесло і торгівля Львова XIV-XVIII ст.ст.// Нариси історії Львова.- Львів,1956. - С.32-46.
6. Гроссман Ю.М., Інкін В.Ф. Отечественная история эпохи феодализма в литературе 1968 г. // История СССР.- 1970.-№ 5.- С.137-155.
7. Гроссман Ю.М. О роли цехов во Львове в XVI-XVIII вв.// Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В.Устюгова. - М., 1966. - С. 153-159.
8. Інкін В.Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті.- Львів, 1959.- 91 ст.
9. Ісаєвич Я.Д. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30-60-х роках XVIII ст. // 3 історії західноукраїнських земель. - К., 1960. - Вип.4. - С.30-39.
10. Кісь Я., Ковальський М. Львів у XV- на початку XVIII ст. Соціальний і національний склад населення. Господарство міста. Ремесло і торгівля // Історія Львова. Короткий нарис.- Львів,1956.- С. 14-24.
11. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.).- Львів, 1968.- 224 с.
12. Кісь Я.П. Участие армян в развитии ремесла г.Львова в XV-XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.- К., 1965. -Вип. 2. - С. 137-139.
13. Компан О.С. [рец. на:] Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.).- Львів,1968.- 224 с.// Український історичний журнал.- 1969.- №. - С. 138-140.
14. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К. 1975.-259 с.
15. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVI в.- К.,1989.-231 с.
16. Тхор В.І. Про стан вивчення Історії міст України XVII-XVIII ст.// Український історичний журнал.- 1974.- № 8.- С. 138-145.
17. Швидько А.К. К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии.-Днепропетровск,1973.- С.3-16.

18. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв.: Учебное пособие.- Днепропетровск, 1979.- 99с.

19. Яценко Г. Позацехове ремесло у Львові // Нариси Історії Львова.- Львів, 1956.- С.55-59.

20. Яценко Г.А. Розклад цехів у Львові в 1740 - 1770 рр. // 3 історії західноукраїнських земель.- К. 1957.- Вип.2.- С.67-77.

21. Яценко Г.А. Юридики міста Львова в XVIII ст. // Питання історії СРСР.- Львів, 1958.- Вип. 7.- С.80-95.

22. Horn M. [рец.на:] Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.).- Львів, 1968.- 224с.// Kwartalnik historyczny.- 1969.- N 3.- S.736-739.

23. Szczygiel R. [рец. на кн.:] Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.).- Львів, 1968.- 224 с.// Przegląd historyczny. - 1970. - T.LXI. - Z.1. - S.137-141.